

ЧЛАНЦИ

Саша БРАЈОВИЋ*

ЊЕГОШ У ВРЕМЕНУ ТЕХНИЧКИХ ДОСТИГНУЋА
И ВЕЛИКЕ СВЕТСКЕ ИЗЛОЖБЕ

ABSTRACT: This text presents observations on Njegoš's interest in science and technical achievements within the context of his epoch. His was an age of „Romantic science“ which transformed the rationalism of Enlightenment of the previous century with visionary passion, as it also did the reception of science in the public eye. Njegoš's dedication to science and technical achievements which relied on science was an expression of the liveliness of his spirit, intellectual views and constant striving to modernise his country. Njegoš introduces new technical achievements into major state project which he initiates, into visual representation of his country, effemeral events, by which he expresses an awareness of Montenegro as an entity and of himself as its ideator and ruler. Particular attention is given to Njegoš's encounters with contemporary wonders of science and technical achievement during his travels. Special significance is assigned to Njegoš's note on the Crystal Palace, raised for the Great Exhibition in London in 1851, which offers a sublimation of the new, modern age.

KEY WORDS: Njegoš, science, technical achievements, visual representation of Montenegro, travelling by steamships and trains, Crystal Palace, the first Great Exhibition in London 1851.

У Његошевој *Биљежници*, међу записима различитог карактера – од мудросних изрека и филозофских закључака до адреса и нутриционистичких информација – налази се један који изазива посебну пажњу и поштовање. То је запис: „Кристалини палац за углед у Лондону дуг је 563 метра, а широк 125 мет(а)р(а)“.¹

* Аутор је ванредни професор на Филозофском факултету у Београду.

¹ *Његошева биљежница*, уредили Ј. Јовановић, П. Шоћ, Р. Драгићевић, Ј. Миловић и М. Вушковић, Историјски институт НР Црне Горе, Цетиње 1956, 136.

Crystal Palace, Лондон

„Кристални палац“, конструкција од челика, дрвета и стакла, подигнута је за потребе Велике светске изложбе 1851. у Лондону. Ово чудо ондашње науке и технике симболизовало је Лондон као центар модерног света и капиталистичког поретка, којем је, као таквом, припадало да буде домаћин прве интернационалне смотре достигнућа науке и технике, уметности и културе, производње и конзумирања.² Том манифестацијом започела је серија *l'exposition universelle*, које су, и поред промене контекста, увек биле својеврсни форум на којем се потврђивао владајући економско-политички поредак, иницирала нова економска и социјална стремљења, склапали и расклапали међународни односи, огледали друштвени и културни феномени.

Изложба у Лондону привукла је велику пажњу светске јавности. Она је, као и изложбе које су следиле, илустровала визију света у разумљивим и мерљивим димензијама, и испуњавала разне економске и културне функције – била је место размене добара и знања, као и националне самодефиниције и компетиције. Принц Алберт описао ју је као тековину највећих људских прегнућа, круну вековне тежње ка спознаји Божијих закона. Најављивана је као „велико племенито и мирољубиво такмичење“ произвођача из свих индустријских земаља.³

² О значају прве Светске изложбе: P. Young, „Mission Impossible: Globalization and the Great Exhibition“, in *Britain, the Empire, and the World at the Great Exhibition of 1851*, eds. J. A. Auerbach, P. H. Hoffenberg, Ashgate 2008, 3-26.

³ W. Telesko, *Das 19. Jahrhundert. Eine Epoche und ihre Medien*, Böhlau Verlag Wien, Köln, Weimar 2010, 284.

Crystal Palace

Т е а т р а л н и ефекат догађаја, у којем се сажима мултимедијално искуство које је наука први пут у својој историји нудила, није промакао Његошевој будној пажњи.

Његош је живео у времену тзв. „друге научне револуције“, ширења хоризоната науке и дубоког преображења њене рецепције.

Његова епоха може се назвати и временом „романтичарске науке“, која је због интензивне посвећености, маштовитости и учењачког узбуђења својих хероја преобразила просветитељски рационализам претходног столећа у „доба чуда“.⁴ Велики песници романтизма, међу којима и Његош, били су усхићени чудима науке, управо зато што су била прожета визионарском страшћу с којом су и они стварали своје стихове.

Романтичарска наука наглашавала је световно, хуманистичко биће знања, и тежила да га представи јавном мњењу. Идеали модернизације обухватили су шире социјално поље него икада раније. Оснивањем академија наука, научних друштава и других институција које су обезбедиле акумулацију нових сазнања, стварао се нови систем употребе и перцепције науке. За разлику од претходних епоха, наука 19. века, захваљујући техничким новинама на њу ослоњеним, могла је да се прикаже широкој публици.⁵ Наука је показала да је корисна и практична, да се не бави само разумевањем и описивањем света, већ његовом изградњом, променом и побољшањем. Подржана финансијски и поли-

⁴ Иако се обично сматра да је романтизам био веома непријатељски настројен према науци, а његов идеал субјективности оштро супротстављен идеалу научне објективности, визионарски карактер укупног стваралаштва, научног и литерарног, разлози стварања, „чуђење“ као заједничка покретачка сила, термин „романтичарски научник“ скован 1833, као и многи други аргументи, дозвољавају оцену да романтичарска наука постоји, на исти начин, и из истих разлога због којих постоји и романтичарска поезија: R. Holms, *Doba čuda. Kako je pokoljenje romantičara otkrilo lepotu i užas nauke*, Beograd 2011, 14.

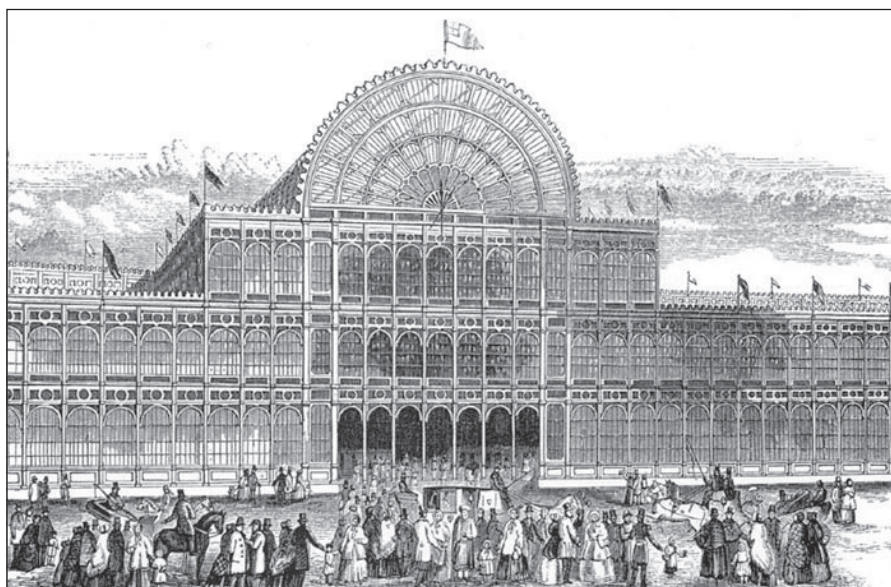
⁵ R. G. Olson, *Science and Scientism in Nineteenth-Century Europe*, 2008, 7.

тички, наука постаје основ државних система и велики бизнис. „Индустијализација науке“ допринела је њеном угледу, као и тежњи да се друштвени процеси, хуманистичке науке, вербалне и визуелне уметности саобразе њеним принципима. Интеракција науке и социјалног поља обезбедила је „популаризацију“ науке, односно њену потрошњу и конзумирање.⁶ Социјалним активностима и свим постојећим медијима – новинама, часописима, енциклопедијама и приручницима, јавним предавањима, посетама новооснованим музејима, галеријама и вртovima, публика је учествовала у њеном развоју.

Његош је, као песник, интелектуалац, владалац и велики путник, био укључен у овај процес. Живео је далеко од његових изворишта, али је био добро упознат. Његово интересовање за ову област проистиче из зрцања његовог духа, интелектуалних назора и сталног труда да осавремени своју земљу. Сазнајући новости из света науке, Његош као да је схватао да ће оне потпуно променити будући свет, те да би он, стешњен временским и просторним координатама, волео да се „доцније родио“.⁷ Његова „љубов к полезним наукама и занимањима“, односно заинтересованост за све „сувремене културне и техничке тековине ондашње

⁶ Термин „популарна наука“, нарочито примењен на епоху 19. века, с правом се изнова критички разматра, најпре због нејасних граница „експертске“ и „популарне“ науке. Међутим, пошто се у овој епохи развија култура јавног пласирања и конзумирања науке, термин „популарна наука“ донекле је оправдан. Такође, овај термин био је у употреби током 19. века, а језик „популарне науке“ развијао се већ од Наполеонових ратова. О овом проблему: A. Fyfe, B. Lightman, „Science in the Marketplace: An Introduction“, in: *Science in the Marketplace: Nineteenth-Century Sites and Experiences*, eds. A. Fyfe, B. Lightman, University of Chicago Press 2007, 1-19; J. R. Topham, „Rethinking the History of Science. Popularization/Popular Science“, in: *Popularizing Science and Technology in the European Periphery, 1800-2000*, eds. F. Papanelopoulou, A. Nieto-Galan, E. Perdiguero, Ashgate 2009, 1-21, 8-11.

⁷ Реченицу „Ја бих волији да смо се доцније родили“ Његош је упутио Шибенчанину Николи Томазеу, филологу и песнику, истакнутом представнику италијанског *Risorgimentoa*, у писму из Трста 1. марта 1847. Ово писмо, снажно филозофски интонирано, нема везе са Његошевим интересовањем за природне науке. Ипак, наведена реченица, бременита значењем, дозвољава употребу и у контексту овог текста. Писмо је објављено у: Петар II Петровић Његош, *Изабрана писма*, приредили Б. Бањевић, Ј. Миловић, Библиотека „Луча“, уредници Б. Бањевић, С. Перовић, М. Стојановић, Титоград 1967, 261-262. О Његошевом односу са Томазеом, са којим се упозао 1844, и који му је помагао приликом прикупљања грађе у Венецијанском државном архиву 1847: V. Kilibarda, „Njegoš i Venecija“, u: *Venecija i slovenske književnosti*, priredili D. Ajdačić, P. Lazarević di Đakomo, Beograd 2011, 289-302, 299; Eadem, „Италијанске теме у Njegoševom životu i djelu“, Matica crnogorska, jesen 2013, 87-106, 103-104. О овом писму, једном од „најнадахнутијих и семантички најдиспервизнијих“ Његошевих писама, као „пројекцији менталне, а не чулне перцепције стварности“, и о наведеној реченици као изразу „свеобухватне релације у равни коју обликују прошлост-садашњост-будућност“: V. Vukićević Janković, „Njegoševi susreti sa Venecijom“, u: *Venecija i slovenske književnosti*, 303-314, 309-310.

Отварање Велике светске изложбе у Лондону 1851

Европе (које је) желио да пренесе у Црну Гору“, била је препозната и поштована.⁸

*

Његош је успостављањем институција државне управе и оснивањем прве световне школе и штампарије 1833. поставио темеље модерне црногорске државе и њене културе. Изразита манифестација ових његових настојања је поручивање географске карте Црне Горе 1837, уз помоћ руског дипломате Озерецковског, у Бечу.⁹ Залагањем за стварање овог прворазредног документа државничког самодefинисања, у којем се сустичу факти и концепти, Његош је исказао свест о Црној Гори као ентитету, себи као његовом идеатору и владоцу, и картографији као науци уграђеној у темеље државности и њене презентације.¹⁰ Истовреме-

⁸ Наведени цитати (први је из пера гувернера Далмације, Јохана Августа фон Турског) су из дела Риста Драгићевића, на чија деценијска архивска истраживања је ослоњен овај рад: Р. Драгићевић, *Чланци о Његошу*, Цетиње 1949, 118-127. О овој Његошевој преданости сазнаје се, између осталог, и из *портрета* археолога и професора из Сплита, Караре (Francesco Carrara), *Il Vladica del Montenegro, ritratto da suoi colloqui*: Ф. Карара, „Црногорски владика – портрет из његових разговора“, превео Д. Берић, *Историјски записи* IV, књ. VII, св. 7-9, Цетиње 1951, 395-398.

⁹ Р. Драгићевић, *нав. дело*, 118.

¹⁰ Пуну свест о значају картографије изразила је Венецијанска република, знатно потом и остале европске државе: D. Cosgrove, „Culture and Cartography in Sixteenth-Century

но, исполио је познавање нових стандарда оновремене картографије, чију су продукцију, естетске конвенције и презентацију преобразила техничка достигнућа.¹¹

Свест о државним картама као моћном политичком, научном и визуелном облику уоквирења свог дела света била је само сегмент Његошевог разумевања значаја визуелне репрезентације своје државе и нове технологије која је подстиче. С обзиром на околности у којима је живео и прерану смрт, Његош је успео да изгради заокружену визуелну политику. У систему визуелних кодова којима је изражавао наум модернизације Црне Горе посебно важна била је трансформација Цетиња у урбану престоницу, најпре подизањем резиденције 1838. Зграда подигнута према плану Јакова Озерецковског, позната као *Биљарда*, била је, судећи према оновременим описима,¹² препозната управо као жељени амблем Његошеве државничке разборитости и ауторитета, интелектуалности и отмености, грађанске пристојности, удобности и естетског склада.

Уз помоћ руског дипломате Чевкина 1839. купио је у Трсту машину за израду медаља, која је ускоро изливала славну *Обилића медаљу*, планирао израду новца, *златног перуна*, и набавио дагеротип.¹³

Осетивши оно што данашња наука потврђује – да је изум фотографије 1839. револуционарни моменат у науци, уметности, технологији и укупној визуелној свесности – заложио се да се ово ново средство памћења и комуникације брзо донесе на Цетиње. Преко српског државника и руског дипломате у Дубровнику, Јеремије Гагића, нашао је стручњака, дубровачког апотекара Антона Дропца, који је за кратко време у децембру 1845. научио Његошевог ађутанта, секретара и биографа, Милорада Медаковића, вештини „скидања образа дагеротипом“. Из Гагићевог писма Његошу из марта 1846. види се да на Цетињу дагеротип ради.¹⁴ Технолошко чудо памћења „образа“, истовремено документ

Venice“, *Imago Mundi* 44 (1992), 65-89; о значају картографије у Његошево време: F. Driver, *Geography Militant. Cultures of Exploration and Empire*, Oxford: Blackwell 2001.

¹¹ О утицају науке и технологије на картографију 19. века: C. W. J. Withers, „Geography, Science, and the Scientific Revolution“, in: *Geography and Revolution*, D. N. Livingstone, C. W. J. Withers eds., The University of Chicago Press 2005, 75-105; K. Severud Pearson, „Mechanization and the Area Symbol. Cartographic techniques in 19th Century Geographical Journals“, *Cartographica: The International Journal for Geographic Information and Geovisualization*, University of Toronto Press 20/4 (1983), 1-34.

¹² Р. Драгићевић, *нав. дело*, 128-147; Ј. Миловић, *Његош у слици и ријечи*, Титоград 1974, 100-105.

¹³ О томе у: В. Павићевић, *Sazdanje Crnogorske nacionalne države (1796-1878)*, V dio, <http://www.montenegrina.net>

¹⁴ Р. Драгићевић, *нав. дело*, 125; Исти, „Гагићева писма Његошу“, *Стварање* 1-2, Титоград 1967, 91-124, 116.

и објекат лепоте, било је нарочито функционално средство самопрезентације и владарске презентације, о којој је Његош, као државник и самоуверен интелектуалац, веома бринуо, што потврђују бројни портрети које је поручио.¹⁵

Визионар Његош, имао је, како и сама та реч исказује, снажну визуелност, која се некад тумачила као врлина доступна само херојима, а данас као моћ обликована друштвеним и културним силама.¹⁶ Његова визуелна политика посебна је тема, која излази из оквира овог текста, па ће јој бити посвећен други. На овом месту поменуће се једна слика која је проистекла из достигнућа науке – она коју је видео микроскопом. Добивши „увеличатељно стакло“ на дар од гувернера Далмације, Јохана Августа фон Турског 1841, на којем му је био „сердечно благодаран“, Његош је описао да „чудесни предмет“ заслужује „свакојега вниманија“ јер кроз њега „људске очи јасније виде природу и чо-вјека у великој вос(х)иштеније доводе твари великога Створитеља, који је као у великијема својјема дјелима, тако у најситнијема животнијема своје совршенство показао“.¹⁷ Ово откриће науке 17. века, доступније, али још увек веома ексклузивно током 19, импресионирао је Његоша, као теолога и филозофа. Научни инструменти допуштала су откривање тајни бескраја природе и осећање да се у њима активно учествује. У Његошевим речима огледа се традиционално хришћанско дивљење према свеprisутности Божијој и, истовремено, задовољство модерног интелектуалца што има моћ да је јасније види.

Поред тога што је нова достигнућа технике упошљавао у капиталним државним пројектима, као што су изградња пута од Цетиња до Ријеке Црнојевића, фабрике барута, копање бунара, експлоатација руда, набавка и постављање млина, наоружање...,¹⁸ Његош их је користио и у ефемерним догађајима. Обезбедио је и скупо платио ватромет за народни празник 1841, највероватније Петровдан, када је пуно људи долазило на Цетињски манастир.¹⁹ Као државник, Његош је био свестан моћи ритуала као сазвучја религиозних, социјалних, културолошких чинила-

¹⁵ О Његошевим фотографским и другим портретима: М. Ђурић, „Njegoš i počeci fotografije u Crnoj Gori“, *Matica crnogorska*, jesen 2013, 315-340; Lj. Zeković, *Petar II Petrović Njegoš. Portreti*, Narodni muzej Crne Gore Cetinje 2013, 8-22.

¹⁶ Cf: Thomas Carlyle, *On Heroes, Hero-Worship and the Heroic in History*, 1841, Project Gutenberg; N. Bryson, „The Gaze in the Expanded Field“, in: *Vision and Visuality. Discussions in Contemporary Culture*, no. 2, ed. H. Foster, Seattle: Bay Press 1988, 87-113.

¹⁷ Р. Драгићевић, *Чланци о Његошу*, 123.

¹⁸ О томе: Драгићевић, *Чланци о Његошу*, 120-123; М. М. Милјић, „Jegor Petrović Kovačević i Petar II Petrović Njegoš“, *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore*, nova serija, knj. IX, Tematski broj posvećen proslavi 200 godina rođenja Petra II Petrovića Njegoša, uredili T. Jović et. al., Cetinje 2013, 61-90.

¹⁹ Р. Драгићевић, *Чланци о Његошу*, 121.

ца, који су одувек функционисали као друштвени амортизери и служили политичким циљевима.²⁰ Обликујући празник на Цетињу, Његош је упослио драматични визуелни и аудитивни потенцијал „уметности ватре“ – важног сегмента барокне *estetica della meraviglia*,²¹ односно њеног осавремењеног нововековног еквивалента, пиротехнике.

Кулминација просветитељског ентузијазма према науци и образовању, манифестована серијом научних револуција од краја 18. века и производњом и конзумирањем различитих производа, обухватила је све сегменте живота, јавног и приватног, „озбиљног“ и оног посвећеног доколици. Производња дувана, производа који је ове поларите-те обједињавао, заокупљала је и Његошеву пажњу. Његово настојање да покрене производњу цигара у Црној Гори мора се сагледати у контексту ондашње културе конзумирања дувана у Европи. У Његошево доба ова пракса је била облик културе, без негативних примисли које јој је донела друга половина 20. века. Проистицала је из континуираног економског напретка, али и из друштвених и културних феномена. Различити облици узимања дувана постали су, нарочито у доба романтизма, манифестација слободе, раскидања са традиционалним социјалним конвенцијама, израз независности духа, интелектуалности и професионалног усмерења. Његош се са овим трендом могао упознати и на западу и на истоку Европе: у Русији је био распрострањен, а литература је била примарни медијум његове репрезентације и ширења.²² Током деценија Његошеве зрелости, популарност луле, одавно присутне у Европи, постепено је замирала, јер је елита прихватила цигаре. Оне су, као најскупљи продукт дувана, означавале висок социјални статус и естетски рафинман, а њихова производња доносила значајне приходе.

Његош је уз помоћ Јеремије Гагића, тада са службом у Дубровнику, из овог града 1845. набавио мајстора који зна да „чини“ цигаре. То је био „цигародјелатељ“ Лука Џорџи, који је научио три Црногорца да „цигаре савијају посредстрвено“, како се сазнаје из Његошевог писма Гагићу.²³

²⁰ О ритуалима у оближњој Боки Которској: S. Brajović, *U Bogorodičinom vrtu. Bogorodica i Boka Kotorska – barokna pobožnost zapadnog hrišćanstva*, Beograd 2006, 266-294.

²¹ О „уметности ватре“ и ефемерним спектаклима барокног доба: M. Fagiolo dell'Arco, *Bernini. Una introduzione al gran teatro del Barocco*, Roma 1967; M. Fagiolo dell'Arco, C. Còccioli, *Il 'gran teatro' del barocco*, Vol. 2, Università degli studi Roma 'La Sapienza', Dipartimento di storia dell'architettura, restauro e conservazione dei beni architettonici, Centro di studi sulla cultura e l'immagine di Roma, Roma 2007.

²² K. Klioutchkine, „I Smoke, Therefore I Think'. Tobacco as Liberation in Russian Nineteenth-Century Literature”, in: *Tobacco in Russian History and Culture. From the Seventeenth Century to the Present*, eds. M. P. Romaniello, T. Starks, Routledge Studies in Cultural History 2009, 83-101.

²³ Петар II Петровић Његош, *Изабрана писма*, 239-240.

Први покушаји били су неуспешни, јер је, како Гагић пише, „лијеви духан изштећен” а цигаре „варварски учињене, да се никако не могу пушити”.²⁴ Но, конзумирање овог луксузног производа ускоро је било распрострањено у Црној Гори, како сведоче записи о кафанама и рекламе радња које су продавале луксузну робу.²⁵ Иако се дуваном одавно трговало у Црној Гори,²⁶ испуњење Његошевих напора десило се пола века касније. Почетком 20. века, италијанским капиталом, подигнута је прва фабрика дувана у Подгорици и основан италијанско-црногорски синдикат, 1905. именован као *Барско друштво*, које је, великим делом управо због трговине дуваном, предузело изградњу Барског пристаништа 1905. и пруге од Бара до Вирпазара.²⁷

Његош на Цетиње уводи *културу доколице* која је у 19. веку такође повезана са техничким иновацијама.²⁸ У главну и велику салу свога „новог двора“, како су његови савременици звали резиденцију коју је сазидао, донео је 1839. билијар, по којем је касније и добила име.²⁹ Билијар, чије је порекло, највероватније, у Француској 14. века, испуњавао је часове доколице европске господе и красио посебне собе њихових домова и клубова.³⁰ Овај објекат луксуза и манифестација статуса, постепено је, захваљујући механичким иновацијама, постао основ не само социјалне конвенције, већ и популарног спорта, са такмичењима. На Цетињу, судећи према записима, нарочито Милорада Медаковића и енглеског писца, путника и египтолога Вилкинсона (Sir John Garden Wilkinson Сир) из 1844, као и писца и српског дипломате Матије Бана из 1848, био је веома омиљен.³¹ Његош, који га је научио вероватно у Бечу 1837, волео је да га игра и посматра, радујући се испољеној вештини својих перјаника и ађутаната. Његова билијарска соба, истовремено сала за аудијенције, трпезарија и пријем гостију, била је нуклеус државног живота Црне Горе.

²⁴ Р. Драгићевић, *Чланци о Његошу*, 124-125.

²⁵ G. Stojović, „Epizoda Montana“, *Matica Crnogorska*, прољеће-лјето 2010, 267-284.

²⁶ А. Капор, „Црногорски и албански духани на дубровачком тржишту од конца XVII стољећа до почетка XIX стољећа“, *Историјски записи XXIX-XLIX*, књ. XXXIII, 1976/1, 67-87.

²⁷ S. Burzanović, „Virpazar-Bar“, u: *100 godina željeznice Crne Gore*, urednik S. Burzanović, Podgorica 2009, 23-52, 27.

²⁸ H. Cunningham, „Leisure and culture“, in: *The Cambridge Social History of Britain 1750-1950, People and their environment*, Vol. 2, ed. F. M. Thompson, Cambridge University Press 1990, 279-340.

²⁹ О билијару и Биљарди: Р. Драгићевић, *Чланци о Његошу*, 128-147; Ј. Миловић, *Његош у слици и ријечи*, 100-105.

³⁰ J. Ellen Panton, *A Gentlewoman's Home. The Whole Art of Building, Furnishing, and Beautifying the Home*, Cambridge University Press 2012, 227-248.

³¹ О томе: Р. Драгићевић, *Чланци о Његошу*, 141-143.

*

Нарочито интензивне сусрете са модерним добом Његош је имао током својих путовања. На њима се возио паробродом и железницом, великим тековинама индустријске револуције.

Ера пароброда почела је почетком 19. века, а у Боки Которској, из које је Његош кретао на путовања, они нису били новост.³² Аустрија, која је тада господарила водама Јадрана, преко своје главне бродске компаније *Lloyd*, основане у Трсту 1833, наметнула је монопол у пловидби и 1838. успоставила прву редовну линију паробродом из Трста према градовима далматинске обале и Котору. Путовање од Трста до Котора трајало је, са паузама, од пет до седам дана.³³ Средином века број редовних пловидби према градовима на источној обали Јадрана се умножава, а време пловидбе скраћује.³⁴

Већина Његошевих путовања почињала су пловидбом из Котора. Када је 1833. и 1836. путовао у Русију, кренуо је од Котора ка Трсту бокелским једрењаком, али је у септембру 1842, због састанка са

³² Наполеонови ратови, пад Венеције и увођење пароброда дубоко су уздрмали поморску привреду Боке Которске. Ипак, након економског суноврата у првим деценијама 19. века, Бокелји је обнављају, а породице које су је носиле, попут Флорио, Верона, Висин, Милин, Лазари, Милошевић, Луковић, Трипковић, биле су веома цењене у поморском свету. Ипак, мали број Бокелја имао је своје пароброде у првој половини 19. века. О поморству у Боки Которској, од обиља литературе, издајам: Н. Луковић, *Постанак и развитак трговачке морнарице у Боки Которској*, Београд 1930; Идем, *Прчањ, хисторијско-естетски приказ*, Котор 1937; Идем, „Једна занимљива галерија портрета поморских капетана“, *ГРМК XVI, Kotor* 1968, 223-233; Р. Butorac, *Kulturna povijest grada Perasta*, Perast 1999, 57-112; А. Botrić, „Поморска привреда Прчања у прошлости (XVI-XIX stoljeće)“, у: *12 vjekova Bokeljske mornarice*, Београд 1972, 79-89; V. Beriћ-Đukić, R. Šević, „Prilog istoriji bokeljskog pomorstva u XIX veku“, *ГРМК XXXIII-XXXIV, Kotor*, 1985-1986, 129-145.

³³ О. Fijo, *Parobrodarstvo Dalmacije 1878-1918*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zadar 1962, 124-128.

³⁴ Јављају се и прве приватне паробродне линије, каква је била она богатог бродовласника из Трста, Спиридона Гопчевића (1807-1861). Овај потомак старе поморске породице из Ораховца био је најугледнији бродовласник у Трсту: поседовао је 22 једрењака дуге пловидбе, два мања брода, израдио пројекте за луку *Порто нуово* у Трсту, инвестирао у бродоградиле у Ријечи. Његове аспирације према пловидби Јадраном зауставили су Аустријанци. Његош је са Гопчевићем одржавао пријатељске везе, а у његовој кући је био гост приликом боравка у Трсту, новембра 1850. Гопчевићев синовац, Марко, банкар у Лондону, посредовао је у изради калуца за изливање првог црногорског новца, *златног перуна*. О Гопчевићу и његовим подухватима везаним за пловидбу Јадраном: V. Čučić, „Bokelji između Воке и Trsta“, *Naše more* 53 (1-2), Dubrovnik 2006, 77-88, 81, 84. О Његошу у Трсту и у Гопчевићевој кући: V. Kilibarda, *Njegoš i Trst, Italijanski pisci i putopisci o vladici-pjesniku (B. Bjažoleto, P. Denerini, F. Dal Ongaro)*, CID, Podgorica 2000; Eadem, „Italijanske teme u Njegoševoj Bilježnici“, *Lingua Montenegrina* V/2/10, Podgorica 2012, 159-170, 153. О посредовању Марка Гопчевића у изради Његошевог новца: В. Pavićević, op. cit, <http://www.montenegrina.net>

херцеговачким везиром Али-пашом Ризванбеговићем, пут од Котора до Дубровника прешао паробродом *Baron von Kübek*.³⁵ У јануару 1844. из Котора је пут Трста путовао паробродом *Baron Stürmer*, а њиме је, само под називом *Далмата*, прешао исти пут и у октобру 1846. и марту 1847. године, поново преко Сплита и Задра.³⁶ Оба пароброда била су власништво аустријског *Лојда*.³⁷ Његош је *Лојдовим* паробродом стигао у Трст и јуна 1850. Због изузетно лошег здравља желео је брзо да се врати у Црну Гору. Забележено је да се војни и цивилни гувернер Трста (*Statthalter in Küstenlande*), а то је тада био угледни *Feldmarschalleutnant* царске аустријске војске, Фон Вимпфен (Franz Emil Lorenz Graf von Wimpffen), заузео око његовог превоза.³⁸ Тако је Његош на војном оклопном пароброду *Seemove*, под командом капетана Литрова, прешао Јадран и 4. јула стигао у Котор.³⁹ И његово последње путовање, на које је кренуо 12. новембра 1850, а окончао га 18. августа 1851, почело је и завршило се паробродом, такође на линији Котор – Трст.

Током путовања по Италији, априла 1851, возио се паробродом из Чивита Векије у Ливорно, како се сазнаје из пера српског књижевника и путописца, Љубомира Ненадовића. На овом путовању, о којем ће касније бити још речи, Његош је патио од морске болести, али је, према Ненадовићевом запису, имао духа да се шали са сердаром Андријом Перовићем, говорећи му: „А ја једнако мислим да ми можеш помоћи и то мачито море утишати, ма не хоћеш“.⁴⁰

³⁵ О овом путовању: А. Попов, „Његошев одлазак из Дубровника 1842. године“, *Stvaranje* 10, Cetinje 1947, 649-655; V. Vujačić, „Његош и Црна Гора у далматинској периодичи“, *Matica crnogorska*, јесен 2013, 341-438, 358-359.

³⁶ О овим путовањима: Ј. Миловић, „Један дио Његошевог пута за Беч 1844. године“, *Зборник радова о Његошу* (у спомен стодвадесетогодишњице смрти Петра Петровића Његоша), приредио С. Вукмановић, Музеји Цетиње – Његошев музеј, Цетиње 1972, 107-118, 109; V. Vujačić, *op. cit.*, 365-366, 483-484.

³⁷ Оба брода добила су имена према аустријским државницима, истакнутим у време Наполеонових ратова, блиским сарадницима принца Метерниха (Klemens Wenzel von Metternich) и важним администраторима у италијанским провинцијама које су припадале Аустријској монархији: барону Кубеку (Karl Friedrich von Kübeck) и барону Штурмеру (Bartholomäus Baron Stürmer). *Baron Stürmer*, изграђен 1838, преименован у *Dalmata* 1845, у служби Лојда био је до 1849, а *Baron fon Kubek*, изграђен 1842, преименован у *Albania* 1852, до 1870. године. Подаци о изградњи и служби бродова дати су према: *Austrian Lloyd – The Ships List*, <http://www.theshipslist.com/ships/lines/lloydaust.shtml>

³⁸ О томе се сазнаје из писма Вука Поповића из *Рисна, на Јовандан царински, 23. септембра 1850*. Поповић, вероватно грешком, као „гувернатора Тријеста“ помиње извесног *Ниморена*: V. Popović, *Kotorska pisma*, приредио G. Dobrašinić, Београд 1964, 39-43, 40.

³⁹ V. Vujačić, *op. cit.*, 412, 416, 425.

⁴⁰ Љ. П. Ненадовић, „Писма из Италије, у: *Одабрана дела*, Нови Сад, Београд 1959, 51-161, 138-145.

За разлику од пароброда, железница је у Његошево доба у читавој Европи била велика новост. Његош је њом путовао по Италији 1851, у време када је у овој, тада неуједињеној земљи, постојало свега неколико пруга. Прва је била подигнута 1839, деценију након што је прорадила прва модерна међуградска железница у Енглеској. То је била пруга у Краљевини Двеју Сицилија, између Напуља и Портићија, која се ускоро спустила ка Помпеји, а потом обухватила и ширу околину Напуља. Њом је у априлу 1851. Његош путовао од Напуља ка Помпеји. Брзина путовања, ондашњим стандардима мерено, била је изузетна. Ненадовић записује: „Из Неапоља пошли смо железницом на ону страну к Резини куд се иде на Везув. Такорећи, за неколико минута дошли смо преко варошице Портичи и преко села Резине у Помпеју. До Помпеје стајао је воз на два места, али ми се нисмо задржавали.“⁴¹ Након тога, Његош је возом путовао и у Казерту, у опроштајну посету краљу Двају Сицилија, Фердинанду II Бурбонском. Ставивши на себе ордене, ленту и опасавши сабљу, у пратњи управитеља двора Ђука Срдановића и Љубомира Ненадовића, Његош је путовао „нарочитим возом“ који је из Напуља кренуо у Казерту „због Владике“, „оним истим колима (вагоном) у којима се краљ вози“, која су била изнутра „обложена свилом и позлаћена“. Путовање је било без заустављања и трајало је „само неколико сати“.⁴²

У мају 1851. Његош је возом из Ливорно стигао у Фиренцу. Ненадовић, веома добро обавештен о Италији, између осталог захваљујући бедекеру који, по сопственом признању, није испуштао из руку, записује: „То је једина железничка пруга у овом крају Италије, па и она се пређе за три сата“.⁴³ Након боравка у Фиренци, Владика се, свечано испраћен на железничкој страници, вратио у Ливорно, одакле је, преко Ђенове и Торина, поново железницом, кренуо у Венецију, па потом у Трст.⁴⁴

Путујући возом, Његош је морао размишљати о том чуду оновременог света. Те своје утиске није забележио. Њихов ехо, донекле, одзвања у Ненадовићевим записима. Да су брзина и звук воза оставили снажан утисак на Његоша, доказује запис Милорада Медаковића, који

⁴¹ Исто, 92.

⁴² „Владика је јуче пре подне ишао краљу, те се с њим опростио и рекао му збогом. Том приликом метнуо је све ордене и ленту преко прсију, и припасао је сабљу. Иначе нигда их не носи. Ја и Ђука ишли смо с њим као његови ађутанти. Краљ сада седи у Казерти. То је мала, али пријатна варош. Само је неколико сати далеко од Неапоља. Ишли смо на железници, и то у оним истим колима у којима се краљ вози. Кола су врло лепа, изнутра су обложена свилом и позлаћена. Нарочити воз кренуо се из Неапоља због Владике. Брзо смо отишли, јер се нисмо нигде путем заустављали. По жељи Владичиној, и ја сам био обучен у црногорске хаљине... У Казерти на станици дочекају Владика двоја краљева кола и ађутанти...“ Исто, 101-102.

⁴³ Исто, 53, 145.

⁴⁴ Исто, 156.

је са њим, као његов секретар, боравио у Венецији 1847. Његош се једном одвезао до железничког моста и стао испод њега „да слуша каква је тутњава кад жељезница полети“.⁴⁵ Његош је тада стајао испод великог железничког моста отвореног свега годину дана раније – 13. јануара 1846, који је повезао Местре и Венецију, као део железничке пруге Милано-Венеција. Дуг преко три километра, тада најдужи на свету, био је импресивно сведочанство нове ере, описан у ондашњим новинама као „артерија којом се живућа крв данашњице упумпава у уморну Венецију“.⁴⁶ Истовремено, овај мост, несумњиво највећи допринос аустријске управе у Венецији, који је окончао миленијумску територијалну неповезаност града и terraferma, био је израз снажног политичког притиска и тријумфа венецијанских либерала, пре свега Манина (Daniele Manin), уочи Венецијанске револуције 1848.⁴⁶

Може се претпоставити да је и Његош, као државник, размишљао о могућности и значају изградње пруге у Црној Гори. Његове наде су се оствариле за пола века: прва железница у Црној Гори подигнута је од Габеле до Зеленике 1901, у доба када је Бока Которска припадала Аустро-Угарској монархији, док је у Књажевину Црној Гори 1908. изграђена пруга од Вирпазара до Бара.⁴⁷

Своју фасцинацију путовањем паробродом забележио је у песми *Штирмер лети на колима*. Описао је како брод јури по Нептуновом царству, а „пред њим море разљућено страшно стење и ломи се а он с вала на вал скаче“, „ка с једнога те на други кад с предмета миса иде кад је ума вјетар ћера.“⁴⁸ Ови стихови као да откривају не само Његошеву ведру мисао о кретању брода, већ и о кретању уопште, о путовању као лаком и несталном промицању слика и мисли. И у песми *Три дана у Тријесту* Његош помиње исти пароброд, који „смјело гази чрез пучину стакловидну“.⁴⁹

⁴⁵ М. Medaković, *P. P. Njegoš, poslednji vladajući vladika crnogorski*, Knjigopечатnja A. Paevića, Novi Sad 1882, 133.

⁴⁶ О томе у: P. Ginsborg, *Daniele Manin and the Venetian Revolution of 1848-49*, Cambridge University Press 1979, 31, 47-53.

⁴⁷ М. Miljić, „Gabela-Zelenika“; S. Burzanović, „Virpazar-Bar“, оба у: *100 godina željeznice Crne Gore*, уредник S. Burzanović, Podgorica 2009, 7-22, 23-52.

⁴⁸ Петар Петровић Његош, *Пјесме*, приредио Р. Лалић, у: *Целокупна дела Петра Петровића Његоша* И, уредници Н. Банашевић, В. Латковић, Ј. Миловић, Београд 1967, 154. Радован Лалић (стр. 350) објашњава да је песму пронашао Душан Вуксан 1926. приликом сређивања Државног архива на Цетињу. Песма, написана на посебном листу папира, настала је у Сплиту приликом прве Његошеве посете овом граду: *У Сплиту 5/17. јануарија 1844*. Записана је Његошевом руком и потписана *Владка черногорски П. П.* О Његошевом боравку у Сплиту и овој песми: I. Vonačić, „Njegoš u Splitu“, *Stvaranje* 11-12, Cetinje 1960, 992-995.

⁴⁹ Петар Петровић Његош, *Пјесме*, 155.

Нарочит израз Његошевог великог интересовања за достигнућа науке и индустрије била је његова посета америчком војном броду „Независност“, усидреном у напуљској луци, почетком априла 1851. Ова посета је проистекла и из Његошевих ранијих настојања да покрене изградњу црногорских ратних бродова, које је прижељкивао нарочито у бојевима с Турцима на Скадарском језеру 1843, *горећи* што нема „флотиље с топовима“, те да би, да „којом срећом имамо неколико бродича с топовима“, Турци „давно чистац с Лесендра...“.⁵⁰ Ову државничку свест, заокружену прецизном мишљу о начину изградње, допремању материјала, времену и трошковима израде бродова исказао је још 1844. када се у Дубровнику и на Корчули договарао са дубровачким градителем Антоном Шољерићем, бродоградитељима из Груза и мајсторица са Корчуле, како се сазнаје из његових писама Јеремији Гагићу. Ова настојања зауставила је Аустрија.⁵¹

Његош је упознао вицеадмирала (комодора) америчке морнарице, Чарлса Моргана (Charles Morgan), на вечери код грофа Ротшилда у вили крај Напуља. Вицеадмирал га је потом посетио и позвао на брод, као „поглавара слободне Црне Горе“ који ће доласком почаствовати „слободну Америку“, како записује Љубомир Ненадовић, тада члан Његошеве пратње.⁵² На заставном броду америчке медитеранске ескадриле,⁵³ окићеном заставама, дочекали су га вицеадмирал, морнари у парадним униформама, војна музика. Вицеадмирал је Његошу показао све „од најдоњег бокоња лађе па до горе“. Може се претпоставити да је капетан показао „све што се имало видети“ не само због пажње према истакнутом госту и протокола, већ и подстакнут његовом заинтересованошћу и питањима. У официрској кабини, где је пригодно дариван и послужен „неким пићем налик на рум, али блажим од рума“, Његош је исказао да „истински љуби Америку“. Ненадовић записује како је Његош „са одушевљењем говорио и слушао о Америци, о њеном напретку, о њеним установама, о њеној слободи.“ Рекао је како је много пута премишљао: „...да зажмурим, па да оставим Јевропу, да дођем у Америку, и да ништа више не читам о Јевропи“. Те своје речи објаснио је љутњом

⁵⁰ Наведени цитати су из Његошевих писама Јеремији Гагићу, са Цетиња 24. октобра и 19. новембра 1843. Писма су објављена у: Петар II Петровић Његош, *Изabrana писма*, 196-202.

⁵¹ Р. Ј. Драгићевић, „Гагићева писма Његошу“, 116; Ј. Миловић, „Један дио Његошевог пута за Беч 1844. године“, 113-116.

⁵² Сви цитати о овој посети наведени су према: Љ. П. Ненадовић, *Писма из Италије*, 66-68.

⁵³ О овој посети, са подацима о чину, имену и рангу капетана и брода, у контексту односа Црне Горе и САД: S. Hadžić, „Vojni bilateralni odnosi Crne Gore i SAD“, у: *Diplomatski odnosi Crne Gore i SAD*, <http://samirhadzic.wordpress.com/2014/02/26/vojni-bilaterlani-odnosi-crne-gore-i-sad/>

што његово племе „мртвим сном спава“, док сви народи „напредују и уживају плодове слободе и просвете“. Из њих се чита Његошево поштовање према економском, индустријском и културном напретку Америке и света, који проистиче из слободе, али ту слободу и храбри. Ове идеје, које темељ имају у европском просветитељству, биле су, и поред тога што су изречене уз накнадни Ненадовић сентимент, Његошеве.

Његош је, као и приликом обиласка споменика културе у Италији, тражио од свог перјаника Вукала да измери колико је „галија“ дуга, што је овај урадио уз помоћ јатагана, тако спретно и брзо да су се официри чудили како се тог „метода“ сетио.⁵⁴ На растанку, Његошу је одата почасти оружјем и топовима, а морнари са бродова поред којих су пролазили при повратку у Напуљ, поздрављали су га повицима и песмом, док им је владика „благодарио“ подизањем своје црногорске капе.

*

Опсег Његошевог интересовања за науку, технику и начине њене употребе овим сигурно није обухваћен. Ипак, као завршница његове посвећености том пољу, овде ће бити изабрана Његошева пажња усмерена на Светску изложбу у Лондону 1851, посведочена записом о *Кристалном палацу у Биљезници*, чијим је навођењем започео овај текст.

Да се Његош веома интересовао за овај велики догађај сведочи и запис Љубомира Ненадовића о њиховој заједничкој пловидби паробродом из Чивита Векије у Ливорно, априла 1851. Истим бродом путовала је и турска војна делегација, задужена за бригу о производима из Османског царства, изабраним да га репрезентују на Великој светској изложби у Лондону. Драгоцене предмете превозио је брод који се тада већ био упутио према Гибралтару, а Турци, сви у униформама, официрским и капларским, ишли су „сувим, преким“ путем.⁵⁵ Његош је у салону пароброда разговарао са њиховим претпостављеним, „мајором“ Осман-бејом. Осман-беј је био млад, учтив, образован, течно је говорио француски и Његош је са њим радо разговарао. Иако се, како Ненадовић каже, политика избегавала, два европска интелектуалца имала су шта да размене. Разговарали су о Напуљу, Везуву и о „изложби лондонској и о производима које Турска шаље на ту изложбу“.⁵⁶

Његошево интересовање за овај догађај, који је привукао пажњу интелектуалне јавности као ретко који пре њега, вероватно је било ис-

⁵⁴ О Његошевом интересовању за мере споменика културе, са ранијом литературом: V. Kilibarda, „Италијанске теме у Његошевој *Биљезници*“, 163-165. Запис о Вукаловом мерењу брода налази се у: Љ. П. Ненадовић, *нав. дело*, 68.

⁵⁵ Љ. П. Ненадовић, *нав. дело*, 139.

⁵⁶ *Исто*, 140-142.

пољено на много начина. Тренутно, у недостатку других, посветићемо се његовом запису о Кристалној палати.

Индустријско доба у Кристалној палати нашло је, први пут, свој потпуни архитектонски израз. Она је постала изразити симбол урбаног контекста, једнак традиционалним политичким, финансијским и културним институцијама. Функционисала је као „факсимил концепта глобалног света“, који је посетиоцу нудио искуство тоталитета индустријске цивилизације.⁵⁷ Мада је, као и други архитектонски комплекси подизани за светске изложбе, пропала након догађаја, њено решење – програмски подржан нацрт пејзажног архитекте Пакстона (Joseph Paxton) – одредило је нову естетику у Европи и механизам презентације свих светских изложби током 19. века.

Због изгледа и конструкције која је манифестовала инжењерска и технолошка достигнућа, Кристална палата је била често описивана и илустрована, а њене димензије помно бележене, у новинама, часописима и другим публикацијама. Вероватно је из неке од њих Његош преписао податке у своју бележницу. О палати Његош пише слично као и о другим грађевинама које је лично видео, или о њима сазнао из књига. Бележи јој мере и кратко *описује*: „за углед“. У овим речима огледа се целокупан оновремени однос према Палати и првој Великој светској изложби. Исказује се и Његошев дух, радозналост, интересовање за светске догађаје, науку и техничка прегнућа.

The Crystal Palace је подигнута нешто пре него што се *The Great Exhibition* свечано отворила 1. маја 1851. Његош је умро 31. октобра исте године, 20 дана након што је изложба затворена. Последње године живота провео је трпећи болове, гушећи се, надајући се оздрављењу, а знајући да умире. Ипак, „Кристални палац“, у чијем се сјају оптимистички огледало ново доба модерног света, није му промакао. С обзиром на све околности, оцена коју му је Његош дао највиша је коју је добио.

*

Својеврсно испуњење овог Његошевог записа догодило се око три деценије касније, посетама књаза Николе светским изложбама у Паризу 1867. и Бечу 1873. и, нарочито, учешћем Црне Горе на Великој светској изложби у Лијежу 1905. године.⁵⁸

⁵⁷ R. Bellon, „Science at the Crystal Focus of the World“, in: *Science in the Marketplace*, 301-345.

⁵⁸ Црна Гора је учествовала на Интернационалној етнографској изложби у Москви 1867. Око избора експоната лично су се ангажовали књаз Никола и књагиња Даринка, као и архимандрит Нићифор Дучић и студент Марко Меденица. Књаз Никола је као своје изасланике на изложбу послао војводе Петра Вукотића и Илију Пламенца. О томе, као и свим активностима Црне Горе везаним за интернационалне изложбе, на основу архивске грађе и референтне литературе: Т. Koprivica, „Montenegro and

Посете књаза Николе светским изложбама биле су изразите манифестације његове тежње да Црну Гору представи као независну државу и себе као њеног суверена. Истовремено, биле су израз његовог интересовања за науку и њена достигнућа, које је наследио од свог великог претка.

Књажева посета Светској изложби у Паризу маја 1867. била је изузетно значајна за препознавање Црне Горе као сувереног ентитета,⁵⁹ као и посета истој манифестацији 1873. у Бечу.⁶⁰ Посета Бечу је визуелно документована, те ће јој се посветити више пажње.

Беч, срце Хабзбургшког царства и престоница Средње Европе, овом изложбом – петом по реду, након оних одржаних у светским метрополама Лондону (1851. и 1862) и Паризу (1855. и 1867) – добио је прилику да се искаже као модерни, глобални центар, једнак средиштва светске моћи. Мото *Weltausstellung* био је „култура и образовање“ (*Kultur und Erziehung*).⁶¹ Изложба је имала за циљ да истакне снагу и величину Аустро-Угарске монархије и њену модернизацију (*Gründerzeit*). Светска изложба била је повод за политичке сусрете. Посетиле су је најугледније званице, цареви немачки и руски, краљеви Белгије, Италије и Шведске. Два пута, 16. и 17. августа, видео ју је и српски краљ Милан Обреновић, којему је то, након ступања на престо, била прва званична посета страног земљи.⁶²

International Exhibitions in the second half of the 19th and in the early 20th century“, in: *130 Years of Established Diplomatic Relations Between Montenegro and Great Powers After it Gained Independence in 1878*, eds. R. Raspopović et. al., Historical Institute of Montenegro, Podgorica 2011, 245-269. Колегиници Таџани Копривици, која ме је подстакла да истражујем ову тему, изражавам топлу захвалност.

⁵⁹ Одлазак у Париз маја 1867. била је прва књажева званична посета француској престоници, у којој је студирао. У Паризу се сусрео са француским царем Наполеоном III, од којег је добио донацију за своју земљу, погођену глађу и колером. О књажевој посети Паризу и околностима које су јој претходиле: Т. Копривица, *op. cit.*, 247-248.

⁶⁰ Уочи изложбе, 8. фебруара 1872, Мехмед-паша је послао позив Књазу, тражећи да Црна Гора на њој учествује као део Отоманског царства. Књаз је одговорио да ће Црна Гора учествовати једино ако буде представљена као независна држава. Дипломатска преписка Књаза и представника Аустрије доказује спремност да се Црној Гори осигура независно учешће. Међутим, до тога није дошло: *Ibid.*, 248.

⁶¹ Изложбу је отворио цар Фрања Јосиф I. маја 1873. Трајала је до 2. новембра. На њој је учествовало 35 земаља, 53 хиљаде излагача, а посетило ју је преко седам милиона посетилаца. Због потребе изложбе подигнуте су многе грађевине, међу којима је најпознатија била *Rotunda* у Прагеру, челична кружна конструкција, уништена у пожару 1937. Изложбу су пратиле невоље: слом Бечке берзе и избијање епидемије колере. О Бечкој светској изложби: W. Kos, R. Gleis, *Experiment Metropole – 1873: Wien und die Weltausstellung*, Wien Museum Karlsplatz (15. Mai bis 28. September 2014), Wien 2014.

⁶² Н. Макуљевић, „Путовање и култура – водич од Београда до Беча из 1873. године“, у: *Са бедекером по Југоисточној Европи*, уредио Ђ. Костић, САНУ, Балканолошки институт, Народни музеј Београд, Београд 2005, 251-269, 255.

Књаз Никола, који се уочи ове изложбе залагао да Црна Гора на њој буде представљена као независна држава, дошао је у мају 1873. у Беч и поред тога што своју мисију није успео да оствари. У Бечу је био примљен и посећиван као суверен самосталне државе. Заједно са супругом, књагињом Миленом, примио га је аустријски цар Фрања Јосиф, с којим су имали сусрет и на изложби. Књаз је посетио и белгијски краљ Леополд II и други значајни гости, а он је отишао руском цару Александру II и руском министру спољних послова, принцу Горчаковом (Александар Михаилович Горчаков). Књаз је од Аустрије добио помоћ за наставак изградње пута од Котора до Ријеке Црнојевића.⁶³ У Бечу 17. маја 1873. свечано су га дочекали представници Српске црквене општине.⁶⁴

Један од циљева његове посете Бечу била је Велика изложба. Књажево присуство на њој овековечено је у споменици која се чува у Музеју Беча (Wien Museum).⁶⁵ Литографија *Gedenkblatt an die hohen Gäste welche im Jahre 1873 die Weltausstellung in Wien besuchten* (55x70,2 цм), дело уметника Фреја и Еихорна (Johan Wilhelm Freu, Jacob Eichhorn), приказује скуп званичника који су посетили Велику изложбу. Књаз Никола је нарочито истакнут. За разлику од већине званица, чије су персоналности готово нераспознатљиве, јер су збијени, многобројни, са истим оделима и фризурама, Књаз је приказан у пуној фигури, одевен у црногорско одело. Представљен је на почетку „мушке“, односно десне стране, где су приказана господа. На супротној страни, где су даме, јасно се распознаје књагиња Милена, која стоји изнад аустријске царице Елизабете и принцеза. Књаз Никола стоји одмах поред персијског шаха, чија се посета Бечу, судећи према вербалној и визуелној документацији, веома истицала,⁶⁶ и поред наследника аустријског престола, надвојводе и принца Рудолфа, и цара Фрање Јосифа.

Истицање књаза Николе као равноправног са најзначајнима мора се сагледати у контексту ондашњих тежњи Аустро-Угарског царства. Велика изложба, која је те тежње прецизно изражавала, била је прилика да се царство представи не само као велико, просвећено и напредно, већ и глобално, оно које окупља „друге“ и прихвата их као једнаке. Док су значајни представници европских земаља безоблично приказани на споменици, са обличјима која се стапају у недефинисану гомилу, фигу-

⁶³ Т. Корривиса, *op. cit.*, 248-251.

⁶⁴ Н. Макуљевић, *нав. дело*, 255.

⁶⁵ Литографија је, као документ првог реда, добила веома значајно место на изложби која приказује Беч у доба Велике изложбе, а публикована је и у каталогу изложбе: W. Kos, R. Gleis, *op. cit.*, cat. n. 8.1.20, 439. На овој информацији, каталогу изложбе и саветима, захваљујем се колеги Игору Борозану.

⁶⁶ W. Kos, R. Gleis, *op. cit.*, 38, cat. n. 5.7.6, 38.

Плакета у спомен Велике светске изложбе у Бечу 1873.

ра књаза Николе, величајног и аутентичног „Другог“, истиче се у пуном сјају, отмености и достојанству у церемонијалном простору слике, симболичном простору царства. Она је презентација уважавања Књаза лично, али и колективног идентитета Црногораца. То поштовање, иако се мора тумачити првенствено у оквиру ондашњих политичких и територијалних претензија Монархије, припада и личним државничким способностима Књаза, као и његовим прецима који су традиционално походили Беч од 1715 (када је у њему био владика Данило), извршавајући државничке дужности и покушавајући да остваре неку добробит за своју земљу. Оно је, великим делом, проистекло и из ауторитета који је у Европи имао Његош, као владика и као песник.

Присутством књаза Николе на изложбама у Паризу и Бечу, његовим успесима у укупном осавремењивању Црне Горе, као и учешћем Књажевине Црне Горе на Великој светској изложби у Лијежу 1905. и Балканској изложби у Лондону 1907. године,⁶⁷ испуњена су Његошева

⁶⁷ На изложби у Лијежу Црна Гора је имала властити павиљон, и добила осам награда (три *grand prix*, три златне, по једну сребрну и бронзану медаљу). На *Balkan exhibition*

интересовања и надања. У њима је зрцала светлост *Кристалнога палациа* и новог модерног доба.

Saša BRAJOVIĆ

NJEGOŠ IN THE EPOCH OF TECHNICAL ACHIEVEMENTS AND THE GREAT WORLD EXHIBITION

Summary

The incentive for this observation of Njegoš's interest in science, technical achievements based on science, and their employ in Montenegro lies in one of the entries in his *Notebook* in which he writes of the Crystal Palace, raised in London to house the first Great Exhibition of 1851. The event was the sublimate sum of merits of „Romanticism science“ which through the passion of her actors transformed the rationalism of the previous Age of Enlightenment and the reception of science in public opinion. As an intellectual, a poet, a ruler and a great traveller, Njegoš was a participant in this process. His interest in the Great Exhibition which took place in the year of Njegoš's grave illness and death, is the final manifestation of his long standing dedication to this field of knowledge and activity. Such an inclination stems from his vivacity of spirit, creative passion, intellectual habitus and constant striving to modernize his country. Grounded on technical achievements, Njegoš initiates, or has a desire to initiate, capital state projects (construction of roads, factories, mines, wells, ships...), creates a strategy of visual representation of his country (commissions a map, acquires apparatuses for the production of medals and photographs...), enhances ephemeral spectacles and the culture of everyday living. In so doing, he expresses an awareness of Montenegro as an entity and of himself as its ideator and ruler. Njegoš had especially intense encounters with the modern age, that is with the technical wonders of the day – steamships and trains, in the course of his travels. His poetry, letters and notes testify of this. Many of Njegoš's strivings came to fruition at the time Montenegro became an independent state, and a sort of fulfilment of his note on the Crystal Palace, which reflected the light of the new, modern era, came through the visits Prince Nikola made to the Great Exhibitions in Paris and Vienna and the participation of the Principate of Montenegro at the Great Exhibition of Liege in 1905.

у Лондону излагала је не само етнографски и хералдички материјал, већ и дела својих савремених уметника, и такође добила престижне награде: Т. Корговица, *op. cit.*, 253-262